

KOVALCSIK JÓZSEF

Kovalcsik Józseffel 2002 tavaszán többször is leültünk beszélgetni szőlligeti házában, s azt kerestük, milyen élethelyzetek, emberekkel, művekkel való találkozások hozhatók összefüggésbe *A kultúra csarnokai* című mű megírásával. A magánóra rögzített anyag megszerkesztett változata olvasható a köveiközben. (M. A.)

Most volt a hetvenedik születésnapom, és a volt kollegáim nagyon kedvesen emlékeztek meg rólam, jól esett, hogy hangsúlyozták *A kultúra csarnokai* hasznosságát. A hatásosságáról én nem vagyok meggyőződve, és mint minden szerző, ha egy könyvet befejezett, mindjárt el is távolodik tőle, én meg több mint tíz év alatt még jobban eltávolodtam. Ezért most magamról úgy nyilatkozni, mintha egyáltalán érdekes lennék bárkinek, ez furcsa, de szívesen megpróbálom.

Gondolkodom azon, hogy mi az, amit még írás közben is felfedeztem, és – bármilyen furcsán hangzik is – az a meglehetősen széles körű műveltségem. Hangsúlyoznom kell, hogy ebben a vonatkozásban egyáltalán nem vagyok beképzelt. De amikor írtam ezt a könyvet, és ez is az eszembe jutott, meg az is az eszembe jutott, akkor döbentem rá, hogy mi mindent olvastam, láttam, beszéltem.

Ennek a gyökereiről szólva magától értetődően fogalmam sincs, hogy a gének, a családi atmoszféra, a körülmények valójában hogyan formáltak, gondolom, úgy, mint mindenkit. Ha visszagondolok, hogyan támadt bennem valami olyan érdeklődés, ami a kortársaimétól kifejezetten elütött, az az Édesapámnak volt köszönhető. Ő vasipari munkás volt, lakatos, de tanult, művelődő, érdeklődő, jó szándékú, okos ember, akiről semmiféle zord apai emlékem nincs. Mert például egyszer egy haverommal tujáztunk, azaz lógtunk a villamos hátsó ütközőjén. Ez nem volt rendkívüli a pesti gyerekek között. Mit tudom én, honnan hova mentünk, mindenesetre egy bácsi leszedett minket a villamosról, kézen fogott bennünket, és bekísért a Vadász utcai rendőrsre. Ott kellett várunk, amíg értünk nem jöttek. Apám vitt ki bennünket. De nem az volt, hogy miért utaztál így, te, ronda kölyök, máskor ilyen elő ne forduljon, hanem azt mondta, írjam le ezt az egészet. Ez lett – hogy úgy mondjam – életem első írása. Leírtam, hogy mi a Marosi Palkóval nem így gondoltuk, hanem úgy gondoltuk, meg egyáltalán, tényleg, többé nem tujázunk. Leírtam, és ezzel el volt intézve az én büntetésem.

Apámnak köszönhettem azt is, hogy nagyon korán lelkes olvasó lettem. Ahogy elkezdtem olvasni az elemi iskolában, Apám a kezembe nyomott egy újságot, és abból kellett felolvasnom neki. Az újságban olyan betűk voltak, amiket én nem tanultam az iskolában. Mert a „g” egy kicsit cifrázva volt, az „A” betű az újságban teljesen más volt, mint az iskolai tankönyvben. Valójában meg kellett tanulnom az Apám kedvéért, a felolvasások miatt,

az újság nyomtatott betűit. Egy idő után, óhatatlanul, az olvasottakból is bekerült valami a tudatomba. Tehát, hogy a világ érdekes, hogy ez is van, meg az is van. Természetesen nem mindent tudtam nyomon követni, de mindenesetre, viszonylag korán, kizárólag az Apám kedvéért és az Ő számára, újságolvasó lettem.

Amikor cowboy-könyveket olvastam, sőt a téri sráccokkal „kovbojosat” játszottunk, meg cowboy-filmeket néztünk, na, egye fene, légióst is, és az elemi iskolai olvasmányok, tanulmányok kevésbé érdekelték, mint a kis sárga ponyvaregények, amiket a nővérem olvasott, s amiket az utcában egy könyvárus öreg néninél, a bódéjában lehetett vásárolni, Apám ehhez is hozzászólt. A könyveket egyébként azokból a kis aprópénzekből vettem, amit nekem a néni a csarnokban adott, mert segítettem neki vinni a kosarat. Abból meg tudtam vásárolni a ponyvaregényeket, és volt még egy lehetőség: két elolvasott húszkrajcáros regényért tudtam cserélni egyet.

Ezekben olyasmik voltak, hogy Texasi Jack belép az ivóba, ahol vágni lehet a füstöt, aztán dörögnek a coltok, és így tovább. Apám látva, hogy én mit olvasok, annyit mondott csak, hogy egy lövésre hat halott. És én megéreztem ennek az iróniáját. Azért ennél többet is tett, mert egyszer karácsonyra megkaptam tőle *A bermudai kalózok* című könyvet. Ez egy olasz bestseller volt, szép színes keménykötésben. Filmet is csináltak belőle az olaszok. Ez a harmincas évek vége, negyvenes évek eleje. Szóval rávettem magam *A bermudai kalózokra*. Végre egy jó hosszú könyv! Nem a Texasi Jack, hanem a Fregatt, a Sziklafejű, meg a Kalózkapitány. Ilyen szigetről olyan szigetre, ilyen kikötőből olyan kikötőbe utaztak, közben mindenféle tengeri csatákat vívtak, ez nekem nagyon érdekes volt. És rájöttem, hogy én sem a sir William nem lehetek, sem a mit tudom én milyen Marqui, akik egyébként féltestvérek voltak, de az egyik francia, a másik angol kalóz lett. Rájöttem, hogy én csakis a Sziklafejű lehetek. Aki viszont természetesen még a Marquinál is erősebb és ügyesebb volt.

Valahogy így kezdődött. Aztán rábukkantam egy könyvre, aminek se az eleje, se a vége nem volt meg. A Cinka Pannáról szólt, Rákóczi-kori történet. Nagy szeretettel olvastam ezt a se eleje, se vége példányt, mert ami megvolt belőle, az nagyon érdekelt. Aztán persze jött az *Egri csillagok*, és így tovább.

Azt hiszem, hogy Apámnak ez a – nem mondom, hogy pedagógiai – módszere, ami a természetéből adódott, engem elindított egy irányba, noha Szüleimnek semmiféle olyan szándéka nem volt, hogy énbelőlem értelmiségi legylen. Amikor felmerült, hogy én gimnáziumba menjek, a nővérem harcolta ki, hogy valóban mehessek. Igaz, hogy csak szegénységi bizonyítvánnyal tudtak beíratni. Azt azért kaptunk, szegénységi bizonyítványt. A szüleim

nem ebben gondolkodtak, hanem hogy legyen egy jó szakmám. Azt, hogy én ne az „egy lövésre hat halottat” olvasam, hanem valami jobbat, az Apám nem azért akarta, hogy az ő fiából majd értelmiségi legyen. Hanem körülbelül azt akarta, hogy annyi esze azért legyen, mint neki.

A gyerekkoromnak az a része, amire én alig emlékszem, a nővérem természetesen jobban, az a Parlamenthez közel, a Személynök utcához kötődött, ahol Apám akkor házmeister volt. Az az utca az, ahol a 2-es villamos jár.

Mindennek hosszú története van. Apám tulajdonképpen gyárban dolgozott, de politikai feketelistára került, ezután gyárban nem tudott elhelyezkedni, s egy valami módon vele rokonszenvező ügyvéd révén házfelügyelő lett. Ez, számomra nem egészen világos okok miatt, valahogy megszűnt. Innen kezdve nekem is vannak homályos emlékeim. Először a Vizafogóra költöztünk, az Árpád-híd pesti hídfőjéhez. Angyalföld, Duna-part, eléggé szegényes vidék, de én nagyon élveztem, mert talicskában toltak. Innen, a Vizafogóról mentük el a nővéremmel együtt Pécsre, amíg Szüleim állást kerestek.

A pécsi nagynénémnél, Apám anyja nővérenek a lányánál voltunk, aki Lőcséről érkezett Pécsre. Együtt nőtünk az ottani unokatestvéreimmel. A nővéremmel egy évig voltunk Pécsen, nagyon szerettünk ott lenni. Mire hazajöttünk, már megint volt munkája.

A Wekerle Sándor utcában, a Nemzeti Bank környékén, a Bazilika mögötti utcában lettek segéd házfelügyelők. Ehhez a segéd házfelügyelőséghez tulajdonképpen csak egy szobát adtak, ágyunk nem is volt, csak matracok, de azért volt nagyon fontos, mert nem volt lakbér. És egyúttal Apám, aki gyárban nem tudott elhelyezkedni, kisiparosnál dolgozhatott. Ő egy nagyon ügyes lakatos volt, aki a lőcsei inaskodás után Eperjesen szabadult, de már az első világháború előtt itt volt Budapesten, s itt iratkozott be munka mellett, aztán később a katonaság alatt valamilyen technikusképzőbe.

A gyerekkorom helyszíne ekkor egy XIX. század végi budapesti bérháznak a hátsó udvara volt. Apám szerkesztett nekem valahogy egy kétkerekű biciklit, ott tanultam meg rajta hajtani abban az eléggé nagy udvarban. Később már a térre is kimerészkedtem ezzel a biciklivel. Ha télen leesett a hó, toltuk a havat, raktuk a kupacot a ház előtt. Akkoriban a rendőrség az utcai hótakarítást szigorúan ellenőrizte. Egy órán belül le kellett takarítani a járdáról. A helyhez járult egy gyerektársaság is, nagyjából olyanfajta gyerekekből, amilyen én is voltam. A Szent István téri elemi iskolába járva aztán ez a kör bővült egy kicsit gazdagabb belvárosi, mondjuk úgy, keresztény középosztálybeli gyerekekkel, terézvárosi, erzsébetvárosi kiskereskedő, kisiparos zsidó gyerekekkel. Persze csak utólag mondom ezt így, mert akkor X. Y. voltak. Egy osztály, amelyik osztályban jól megvoltunk. Ez az elemi fiúiskola volt, és én jól tanultam, mindamelllett, hogy úgy mondjam az iskolán kívüli művelődésem ponyva, kalandregény olvasásból és moziból állt.

Hús vagy negyven fillérért már be lehetett ülni a kis mozik első sorába. Akkor volt a lukas húszfilléres. A Hold utcai csarnokból a néniknek segítettem hazavinni a csomagot, kaptam húsz fillért. Nekem volt egy spárka a nyakamban, és arra fűztem fel a húsz filléreseket. Úgy hozzá szoktam az első sorban ülni, hogy később is nehezen álltam meg, hogy ne fölfelé nézzek, és úgy bámuljam az átláthatatlanul nagy vásznat. De hát akkor ehhez csak annyi kellett, hogy levegyek a nyakamból egy húsz fillérest. Tehát moziba rengeteget jártam. Az igényesebb filmeket, mint Bob herceg, meg hasonlókat, már a családdal szoktuk nézni, az egész család ment el a vasárnap koradélutáni előadásra. Anyám vitte a rágczálnivalót, kis üvegecskében a tejeskávét, hogy ha megszomjazunk film közben, ihassunk. Ez a tejeskávé elkísért minket a kirándulásainkra is, amik többnyire a Sas-hegyre vezettek. Az meg azért volt, mert Anyám a Sas-hegy túoldalán volt kislány. És volt egy kis nővértünk, aki 1919-ben vérhasban meghalt, s hozzá viszonylag gyakran kijártunk a Farkasréti temetőbe, és ez a két dolog valahogy össze volt kombinálva.

Én tehát jó tanuló voltam, és még külön németre is jártam. És ennek a minimális tudásnak a birtokában a háziúr cselédlányait, kettő is volt, már én tanítottam németre. Nem is csak a háziúr cselédszobájában, hanem náluk is. Ezek a lányok a Király utca táján laktak, időnként oda is mentem, feladtam nekik a leckéket, ezért valami kis pénzt kaptam. Úgy látszik, ezek a lányok akartak egy-két szót tanulni, és úgy látszik, hogy egy-két szót én is meg tudtam nekik tanítani. Noha igazán jó németes soha nem voltam. Legfeljebb tudtam gót betűkkel írni, amit akkor kellett.

Tehát ennyi volt: egy jó elemi iskolai bizonyítvány, meg a német különóra, mint iskolán belüli különóra. Mert nem fizetett pedagógushoz jártam, hanem az iskolában tanultam.

Na, most a nővérem, aki nálam kilenc évvel idősebb, az idő tájt már végzett varrónő volt, és ő már érezte annak a hiányát, hogy ő csak polgárba járt. Ez a polgári a mai fogalmak szerint az általános iskola felső négy osztályának tekinthető. Négy elemi után valaki vagy még két évet járt clemibe, vagy a négyosztályos polgárba ment. A gimnázium már elit iskola volt. A nővérem tehát polgárba járt, és utána lett belőle varró tanuló, majd varrónő. Amikor felvetődött, hogy velem mi legyen, a szüleim úgy gondolták, hogy vagy menjek polgárba, de minnek, járjak inkább tovább ötödik, hatodik elemibe, és utána keressünk egy jó mestert, akinél inas lehetek, és egy jó szakmát tanulhatok. A családi állásponttal szemben a nővérem harcolt azért, hogy gimnáziumba mehessenek. És mivel kaphattam szegénységi bizonyítványt, ezt igénybe vettük, s így tandíjmentesen tanulhattam. Most így utólag belegondolva a dologba, valami halovány szociális érzékenysége, törckvése vagy gesztusa a Horthy-rendszer idején is volt az államnak. Az, hogy én egy jó tanuló, de szegény

gyerek vagyok, ez a felvételnél nem jelentett problémát.

Mire a Berzsenyi Dániel Gimnáziumba mentem – ez a régi Markó volt –, már végigolvastam egy Petőfi-kötetet, nagyjából végigolvastam a Toldit, másra nem nagyon emlékszem, de erre igen. A Petőfi-kötet még illusztrálva is volt, a képek is tetszettek, meg a versek is. Feltehetően csak részben értettem, de tény az, hogy olvastam. Ennek ellenére az elemi iskolai jó osztályzataim a gimnáziumban nem folytatódtak, a legjobb esetben a közepes tanulók szintjéig jutottam csak el.

A latin nehezen ment, tanulgattam, tanulgattam. Közvetlenül az elemi után a matematika nem, de később a matematika is. A Berzsenyi Dániel gimnázium hagyományosan jó gimnázium volt. Mint később kiderült, a magyar irodalomnak olyan jelesei, mint Vas István, meg Hegedűs Géza is oda jártak. Volt ott egy nagyszerű magyar tanár, Vajthó László, és abba a szerencsés helyzetbe kerültem, hogy később engem is tanított. Nagy szerencsém volt ez, mert akkor kerültem először, hogy úgy mondjam az „egykönyvű” emberekkel kapcsolatba. Vajthó Laci bácsi volt az első „egykönyvű” ember. Füst Milán a második. Vajthó Laci bácsival három éven keresztül *Az ember tragédiáját* olvastuk, ízlelgettük, ecsetelgettük. Laci bácsi azt mondta: „gyerekek, van itt egy tankönyv, azt olvassátok el, akit meg nem érdekel, amiről beszélünk, menjen le focizni.” Ő megtehette ezt, úgy néztek rá, mint egy csodabogárra. A tekintélye miatt a tantestület nem szoríthatta másra. Vajthó Laci bácsi mellett óriási lehetőség volt elmélyedni valamiben. Később, már az egyetememen, Füst Milánt hallgattam, akinek valamilyen rejtélyes ok miatt engedélyeztek szombat délután két órát, amikor is Füst Milán meg két éven keresztül a *Hamletről* beszélt.

Az ő példájuk miatt gondoltam, hogy ajánlom később kollegáknak, hogy egy könyvvel foglalkozva, elmélyüljenek valamiben. Ehhez egy kicsit előreugrom az időben. Én már ott voltam a Népművelési Intézetben, amikor a minisztérium kisütötte, hogy a népművelő képzésbe be kell vezetni a szociológiát is. Akkortájt jöttek a vidéki főiskolákról, egyetemekről hozzánk, a kutatási osztályra konzultálni, hogy hogyan legyen összeállítva a tanulmányi terv. Jött Debrecenből is egy kolléga, aki hozott magával egy öt oldalas jegyzéket, felsorolva rajta a szociológia módszertana, terepkutatás, gyakorlati ez-az, ilyen olvasat, olyan olvasat. Az volt a benyomásom, hogy itt valami nem fog menni. Eszembe jutott Vajthó Laci bácsi meg Füst Milán, és azt javasoltam a kollégának, hogy talán tegye félre ezt a tantervet, úgy, ahogy van, és akár a *Puszták népét*, akár *A Tardi helyzetet*, vagy valamilyen, a 30-as évekbeli, a Magyarország felfedezése sorozatban megjelent komolyabb szociográfiai művet olvassanak el, elemezzék, és esetleg abból okulva próbálják megnézni azt, hogy mi van ma. Fel volt háborodva a debreceni kolléga, hogy ő nem teheti meg, hogy egy könyvet több órán át elcmezzen. Az nem fér bele a diákok tanulmányi idejébe. Hát nem sikerült. De nekem szerencsére – tényleg

szerencsére –, volt két „egykönyvű” tanárom. És ez meghatározó volt.

Persze az „egykönyvűekre” én már azért fel voltam készülve. Tíhát itt még egy szálát szeretnék hozzátenni, ez a szál az volt, hogy én 1944-ben már komoly olvasó voltam. És 1945-ben ez a komoly olvasottság növekedett. Hallottam, hogy Lenin elvtárs azt mondta, hogy tanulni, tanulni, tanulni, hát ezt nem egészen úgy értettem, hogy másodfokú egyenlet, de úgy igen, hogy legalább is sokat olvasok. És hát ez volt az a mozzanat, amire azt mondtam, hogy én ezekre az „egykönyvűekre” felkészültem. Mert hát tán úgy tudnám mondani, hogy volt miért részt vennem az ő prófétikus, lánglelkű óráikon.

Én 1945 után, érdekes módon nem az ifjúsági szervezetekben kezdtem érdeklődni, hanem a Magyar Kommunista Párt 5/10-es körzetében, amihez közel laktunk, s ahol szombat esténként bál volt. És én először ezekre a bálókra mentem el, noha még nem is igazán tudtam táncolni, meg csak épp hogy kezdtem érdeklődni a lányok iránt. De valahogy ezekre a bálókra szívesen elmentem, és a továbbiakban magától értetődően ott volt helyem, ami annál is érdekesebb, mert Anyám a Szociáldemokrata Pártba ment, a nővérem meg én a Kommunista Pártba. Na most ebben az 5/10-es körzetben működött egy amatőr színjátszó csoport, és ez az amatőr színjátszó csoport a szombat esti bálók előtt szokott műsort adni. És hát ennek a csoportnak a működése, tevékenysége hallatlanul felkeltette az érdeklődésemet. Az ott lévő fiúk egy kicsit nálam öregebbek voltak, a lányok talán egy picit öregebbek, talán egykorúak, és én ott a környékükön valahogy szívesen tébláboltam, később a függőnyt húztam, még később valahogy bekerültem, és apróbb, mondjuk úgy, statiszta szerepeket játszottam. Ennek a színjátszó csoportnak a tagjai közül a későbbiekben tudtommal a színházi életbe csak hárman jutottak el. Az egyik Fehér Miklós díszlettervező, aki akkor is a díszleteket tervezte, amellet akkor még költő is volt, így tehát az ő szaváló kórusait mondtuk, az ő díszletei előtt. Akkor még csak egy egyszerű színjátszó volt a sok között Bartha András, aki a későbbiekben irodalomtörténész, színikritikus lett. A harmadik, aki csak a legvégén kapcsolódott oda, mert a művészeti csoportvezető Déri Dezsőnek – aki egyébként textil kiskereskedő volt – volt az ismerőse, a későbbi neves színésznő, Váradi Hédi volt.

Kétségtelen tény, hogy ebben a színjátszó csoportban a műsor igényes volt. Faludi György Villon balladáit, de főleg Ady Endre, József Attila verseit adtuk elő. És még humoros műsorokat, Molière-t is. Később a többiek külkereskedők, mérnökök, tanárok lettek, de akkor ez a csoport együtt művelődött, és terjesztette a kultúrát. Egyetlen egy hamisításra emlékszem csak, egy Ady verset másítottunk meg a csoportvezetőnk utasítására. Ady azt írja *A márciusi naphoz* című versében, hogy „Gögös gazdag grófra, s gazdagult zsidóra haragszunk, s vagyunk egyazon haraggal”, akkor ezt mi így mondtuk, hogy „Gögös gazdag

grófra, s gazdagult báróra”, mert Auswitz után az ember itt nem zsidózott, legalábbis a mi körünkben. Más hamisításról nem tudok.

Később ez a csoport átkerült a MADISZ V. kerületi szervezetének egy furcsa leányágához, a MADISZ Tornaegylethez. A MADISZ maga a Szent István krt. 2-ben volt, a MADISZ Tornaegylet az akkor Berlinnek nevezett téren, egy romos ház ötödik emeletén. Ennek a MADISZ Tornaegyletnek a vezetője egy olyan fiatal fiú volt, akinek illegális mozgalmi tapasztalatai voltak a kerületi üzemből, de akit akkor az V. kerületi pártban trockistának minősítettek. Emiatt állandó hadakozás folyt a MADISZ Tornaegylet és a MADISZ között. Mi a MADISZ Tornaegyletben voltunk, de amikor ezt mégis felszámolták, átmentünk a Szent István körüti nagy MADISZ-ba. Maga a csoport működött tovább, és felvette a Karinthy színjátszó csoport nevet. Ebben a színjátszó csoportban akkor nagyon jó barátom, Kertész Ákos is velem együtt részt vett. Én itt verseket, szituációkat ismertem meg, kialakult bennem a művészet, a színház iránti érdeklődés. Szóval nagyon sokat kaptam ettől a csoporttól. Többek közt azt, hogy eljártunk az Operaház, meg a Nemzeti Színház kakashölgyére, a harmadik emeletre, az még a diákoknak is megfizethető volt. Igaz, hogy nem láttuk a teljes színpadot, de a hang azért felhallatszott. Szóval jártunk színházba, mert művelődni akartunk. Tehát ez az amatőr színjátszó csoport és a benne folyó tevékenység nagyon fontos mozzanat volt a fejlődésemben.

Ez a középiskola időszakára esett, mondjuk negyedik gimnáziumig. Harmadik gimnazista voltam az ostrom alatt. A gimnáziummal párhuzamos volt ez a fajta mozgalmi tevékenység, később diáktitkár is voltam a kerületben. Ez mind arra ösztönzött, hogy a kultúrát el kell sajátítani. De ezt valahogy nem külső kényszernek éreztem én, és a továbbiakban már az érdeklődés magával hozta a további olvasást. Ha már olvastam a *Vörös és feketét*, akkor kíváncsi lettem, ugyan mit írt még ez a Stendhal. Így valahogy. Mígnem aztán kiderült, ezt már a Gyergyai bácsi jóvoltából tudtam, aki professzorom volt az egyetemen, hogy „ez a Stendhal, kérem szépen, olyan ember volt, hogy amikor Oroszországból jött vissza, Napóleon vert seregében, naponta megborotválkozott”.

Leérettségiztem, és akkorra én már, egészen pontosan a Rajk-pernél meghasonlítottam. Valami módon már a Rajk-per előtt is, de a Rajk-per idejére lett számomra nyilvánvaló. Lehet, hogy a Czeizel Pista, a gaz trockista volt, aki befolyásolt már a MADISZ TTE-ben. Biztosan egy kicsit befolyásolhatott a sógorom is, a nővérem férje, aki egy baloldali fiatalember volt a háború alatt, aztán katona lett, aztán hazavergődött, aztán gyárban dolgozott, és valahogy nagyon hamar kezdte nekem mondani, hogy ez nem tetszik neki, az nem tetszik neki. Ami azért volt nekem nagyon furcsa, mert őtől tanultam olyan mozgalmi énekeket 1945 előtt, amelyekről tudtam, hogy a barátainknak is csak halkan szabad továbbénekelnem. A cser-

készeknél azt tanultuk, hogy „János bácsi a csatában, el-esett egy fűszálban”, és kiderült, hogy ez a John Brown nagyon szép amerikai éneke, amit viszont a magyar szociáldemokrata mozgalomban „Előkeltek nem vagyunk, és pénzünk sincs elég” szöveggel énekeltek. Aztán itt volt a Marseilles-nek, a Csizmadia Sándor által írt munkás-Marseilles szövege: „Nem lesz a tőke úr mirajtunk”. Elég furcsa volt tudomásul venni, hogy ez Franciaország nemzeti himnusza. A sógoromnak végül is itt nem tetszett, fogta magát és disszidált, kint is maradt, és végül elkerült Venezuelába. Tehát alighanem ott csengtek a fülemben az ő szövegei is. Emlékszem, hogy a barátaimmal már a Rajk-per megelőzően mindenféle furcsa neveket emlegettünk, hogy pl. Buharin. Volt egy szociáldemokrata kulturális ifjúsági szervezet, az Ady Endre kör. Ez 1946-ban vagy '47-ben egy egyhónapos nyári tábort szervezett, amelyre néhány osztálytársammal együtt elmentünk. Fizetni nem kellett, mert valahonnan szereztek rá pénzt. Kismaros fölött, a domboldalban mindenféle akkor lakatlan, romos házat találtunk, ott rendezkedtünk be. Ennek a tábornak a szellemi vezetője Faludy György volt, aki egy hónapig szívesen adott ott elő csapongó művelődéstörténeti témákat esténként, nappal pedig játszottunk, úsztunk, lementünk a Dunára vagy a Morgó patakhoz. Faludy a Morgó patakban borotválta magát, egy fiatal, szőke társának a segítségével. A lábát is borotválta, ami nekünk furcsa volt. Ebben a szociáldemokrata ifjúsági táborban én egy csodabogár voltam azzal, hogy „a Jóska az egy kommunista”. És gyözködtek arról, hogy az miért nem jó. Én meg föl se fogtam az egészet, de azért csak megmaradt bennem. A helyzetből arra következtetek, hogy az Ady Endre kör nem a Marosán-féle egyesülő, hanem egy olyan szociáldemokrata kör volt, amelyik kritikusan nézte a másik pártot. De hát végső soron művelődésről jócskán volt szó. Faludyból ömlött a művészettörténet. Az egész időszakhoz hozzátartozik az, hogy én magam ugyan nem voltam kollégista, de nagyon örültem annak, hogy vannak NÉKOSZ kollégiumok. És pl. a gyöngyösi mozgalmi munkában én támogattam. A diákszövetségtől vagy valakitől kaptam annyi pénzt, amennyivel Gyöngyösre utazhattam, és szombatonként ott voltam velük, vasárnap este jöttem vissza, és nagyon-nagyon jól éreztem magam közöttük. Én komolyan vettem azt, hogy meg kell törni az uralkodó osztály kulturális monopóliumát, ezért tanulok én is, és ezért tanulnak a gyöngyösi népi kollégista parasztyerekek is. És hát voltam én még kiscserkész is 1945 előtt, és onnan azért, az odahaza hallott slágerek, magyar nóták mellé beszüremkedett a népdal is. A cserkésznóta repertoár csinált katonadalain, meg néhány zsidóellenessé átírt nótáján kívül hibátlan népdalok is ragadtak ránk, ezek továbbéltek a MADISZ-ban is. Itt aztán megismertünk korabeli munkásmozgalmi indulókat is, még nem a szovjetet, és népdalokat is. Ezt nyilván elősegítette a Vándor kórus is, tehát tulajdonképpen a munkásmozgalomnak nem a teljesen szociáldemokrata vonu-

latába, hanem a kommunistákkal érintkező részébe jobban beépült a népi kultúra. A NÉKOSZ-ban pedig döntően népdalt énekeltek, de azt viszont rengeteget. Ezt én ittam magamba.

Tehát, amikor a Rajk-per lezajlott, az első perctől fogva – én és barátaim – tudtuk, hogy ez egy csinált dolog. Akkor még nem tudtuk, de valamit gyanítottunk, hallottunk, sejtettünk arról, hogy a Szovjetunióban is voltak ilyen perek. A korai sztálini személyi kultusz a mi demokratikus ízlésünkkel ellentétes volt, még Sztálin elvtársat szeretttük, de Sztálin generalisszimusszal nem tudtunk mit kezdeni. A Rajk-pernél tehát én már leszakadtam az abszolút hithűek közül. Ennek egyértelműen nagy szerepe volt a további szellemi érdeklődésemben, világlátásomban. De szerepe volt abban is, hogy nem akartam egyetemre menni. Én, mint munkáskáder a gimnázium hetedik vagy nyolcadik osztályában már kaptam egy szerény kis ösztöndíjat is. De akkor talán már az iskoláknak is kellett továbbtanulási tippet adni, szóval, mindenesetre tény, hogy énnekem nem volt szándékomban egyetemre menni. Ahhoz, hogy én olvasni tudjak, ahhoz nekem nem kellett az iskolák. A sógorom – ez már az újabb sógorom – az Ikarusz gyárban volt lemezlakatos, elég kézenfekvő volt, hogy az Ikaruszba menjek dolgozni. De közben jöttek az egyetemről agitálni, először azt mondtam, hogy nem, akkor egy újabb csoport jött, és mint a TSZ-szervezésnél, addig agitálták a parasztot, amíg be nem lép a TSZ-be, hát így győzködtek engem is. Az igazság az, hogy én ambivalens voltam ebben a dologban, mert tulajdonképpen az egyetemre már középiskolásként bejártam. Először is bejártam a Széchenyi-könyvtárba, ahol régi újságokat olvastunk. Akkor még a középiskolás diák is olvashatott a Széchenyi-könyvtárban. Aztán eljártam az egyetemre Szalai Sándor szociológiai óráira, ezeket szabadegyetemi órákként tartotta, de az egyetem épületében, és Szalai Sándor nagyon-nagyon érthetően magyarázta a szociológiát, pontosabban a társadalmat. Valami módon értesültem arról, hogy Komlós Aladár akkor éppen a Nyugatról tartja az előadásait az egyetemen, és akkor engem már érdekelt a Nyugat, és nagyon érdekesnek találtam a Komlós Aladár előadásait. Középiskolásként jártam ezekre. Annál érdekesebb volt, hogy később, amikor beiratkoztam az egyetemre, és kerestem volna Komlós Aladár előadását, akkor közölte velem egy srác, hogy „kirúgtuk”! Tehát végül is kötélnek álltam, valami módon Anyámat is meggyőzték, hogy majd lesz ösztöndíj. Eldöntöttem, jó, akkor megyek egyetemre. Akkor meg kiderült, hogy énnekem a Szovjetunióban kéne tanulnom. De akkor én már a fél francia irodalmat elolvastam, éppen rászántam magam arra, hogy a középiskolai német, majd angol nyelvtanulás után, azon a tavaszon elkezdjek franciául tanulni. Már el tudtam számolni százig úgy, hogy csak akkor léptem, ha már ki tudom mondani, hogy az hanyadik lépés, szóval komolyan tanultam. Azt hiszem, ebben az is buzdított, hogy Illyés Gyula írt Franciaország-

ban, József Attila is járt ott, meg voltak francia versek is, gondoltam, akkor meg kell tanulni franciául. S ha már egyetemre megyek, akkor nem megyek a Szovjetunióba, hanem magyar-francia szakos hallgató leszek. Akkor – hogy le ne morzsolódjon a munkáskáder – engem rögtön felvettek a magyar-francia szakra. A magyar szakon az égvilágon semmi probléma nem volt, arra fel voltam készülve. A francia, hát istenem, az egy kalandorság volt, a hatodik francia leckénél tartottam vagy a tizenegyediknél, és akkor beülni egy egyetemre, ahol franciául folyik az óra. Nehéz volt. De részben, gondolom a tanáraink jóindulatú elnézése mellett, valahogy sikerült ezt a szakot elvégezni. A magyar szakot fél éven belül ott hagytam. Akkor nekem a magyar irodalomról már véleményem volt, ismeretem volt, tudásom volt, és az az ocsmány, rákosista szósz, amivel a magyar szakon az előadások folytak, azt én egyszerűen nem voltam hajlandó még meghallgatni sem. És főleg semmilyen körülmények között ilyen módon vizsgázni. Így mentem át akkor a magyar szakról a könyvtár szakra, amely szak – ilyen értelemben – ideológiailag semleges volt. Csupa engem nem érdekítő dolgokat tanítottak, de hát istenem, két szaknak kellett lennie. Végigunatkoztam a betűrendbe rakás órát, egy-két könyvtárismeret órát. A lexikonokkal való ismerkedés az érdekelt, szóval a könyvtárosság az egy nagyon fontos és jó szakma, és kell is csinálni, csak az egyetemi képzésének az akkori szintje túlzott volt. Hozzáteszem, a mai modern könyvtáraknak az infrastruktúrája, technológiája már megköveteli az igényes képzést. Akkor, nem is véletlenül, tulajdonképpen remek könyvtárosok voltak. Akik minden mások voltak, csak éppen nem könyvtárszakosak. Bibó Istvánok, Féja Gézák, meg nem tudom kicsodák voltak könyvtárosok.

Az egyetemen tehát az első szellemi akció az, hogy sikerül-e a magyar szaktól hivatalosan megmenekülni. Kicsit nyűglódtam ezzel a könyvtár szakkal, mert nem igazán érdekelt, meg nyűglódtam a franciával, mert a többi hallgatóhoz képest nagyon a kezdet kezdetén voltam. Ezzel szemben viszont szerencsém volt, hogy az olvasmányaim alapján, és ilyen értelemben a tájékozottságom alapján, Gyergyai Albert professzor kezdettől fogva törődött velem, komolyan vett. Aztán volt ott egy Győri János nevű tanár, akinek az óráit azért élveztem, mert ha mondjuk Verlaine-ről volt szó, akkor hanglemezeket, festmény reprodukciókat hozott be, és a korabeli francia, párizsi szellemről beszélt és arról, hogy hol helyezkedett el ebben Verlaine. Milyen slágerek, milyen operák, milyen képek világában élt. Ez is érdekes volt. Eckhardt Sándornak nagy tisztelője voltam, de hát őneki a szó szoros értelmében csak a nagyon távoli jóindulatát élvezhettem. Hogy úgy mondjam, nem adott elégtelent. De hát Eckhardt Sándor egy nagy tudású nyelvész volt, nem csak a szótárt csinálta, de a Francia Becsületrend Lovagja is volt, a francia-magyar kapcsolatok történetének kutatója, és olyan órákat tartott nekünk, hogy kimentünk a Hűvös-völgybe, és ott nézegettük a leveleket, füveket, virá-

gokat, és Eckhardt Sándor mondta ezeknek a latin, az ó-francia, a közép-francia és a mai francia nevét. Lenyűgöző volt, csak éppen lehetetlenség megtanulni. De erre megint csak azt kell mondanom, hogy ezek a „furor pedagogicusok” voltak azok, akik az emberre igazán hatni tudtak, és az embert mozgatni tudták. És később, már az egyetem után találkoztam Eckhardt Sándorral, s hát tisztelettel köszöntöttem, és ő nagyon kedvesen emlékezett vissza rám. Váltottunk pár szót, és akkor éreztem úgy, hogy az az Eckhardt Sándor, akitől az óráin csak reszkettem, és soha nem tudtam semmit megfelelően, hogy ez énám azért még csak nem is haragszik.

Füst Milán órájára véletlenül kavarodtam be, és természetesen rajongója lettem. Később hazakisérője, mert ugye ő csak taxival tudott közlekedni. Én egy ilyen hónaljánál fogva segítő embere voltam, fel-feljárhattam a lakására is, ebédeltem náluk, nagyon szerettem, nagyon tiszteltem, nagyon boldog voltam, nagyon megbecsültnék éreztem magam. És noha semmiféle fölényes lekezelésben nem volt részem, mégis csodálkoztam azon, hogy volt képem odamenni, odaszemtelenkedni. De ugyanakkor még visszamenőleg is örülök ennek. Hát így valahogy. Ez egyben azt jelentette, hogy az ember tulajdonképpen a hivatalos egyetemén is valójában értelmes és fontos dolgokat tanult, legalábbis a francia szakon. Emellett még, noha a magyar szakot otthagytam, de a magyar nyelvészetre bejártam, részben Pais Dezső szemináriumára, részben pedig nem tudom miért, de volt ott egy kis kurzus az ultrahangról, arra. A fonetika keretében tartották.

Ha már a nyelvészetről van szó, akkor soha el nem felejtem, amikor megjelent Sztálin cikke a Nyelvtudományban vagy a Nyelvőrben. Bejött Pais Dezső, és azt mondta: „Kérem, Uraim, Sztálin marsall minket, pozitívista nyelvészeket igazolt Telegdi kollégával szemben.” Erről tudni kell, hogy Telegdi kolléga egy „marrista” volt, aki azt a vulgármarrista szovjet nyelvészeti álláspontot képviselte, hogy a szellemi élet minden jelensége a felépítmény része, s így az maga a nyelv is. Sztálin azáltal, hogy kijelentette: a nyelv se nem alap, se nem felépítmény, pusztán helyreállította azt, amit a nyelvtudomány mindig is tudott. S mivel Telegdi kolléga a sztálini bíráló elöltti szovjet nyelvtudománynak volt a felkent hazai képviselője, ezt nyugtázta Pais Dezső. Ilyesmik jutnak így cszembe.

És a levél Kassáknak, amit végül nem küldtünk el. De megírtuk. (Lásd a folyóiratban: Válogatás Kovalcsik József fiatalkori írásaiból. El nem küldött levél Kassák Lajoshoz.) Mert fiatal, munkásszármazású, alkotni vágyó fiatalok voltunk. És Kassákot olvastunk. Ugyan a könyvtárakban a zárt könyvekhez nem jutottunk be mi sem, de a Központi Antikváriumnak a zárt osztályáról el lehetett lopni őket. Akivel írtunk Kassáknak, egyetemista társam volt, nagyon jó barátom, egy sashalmi gyerek, tanár lett, később egyetemi tanár.

És a szegedi könyvtárosi gyakorlat alatt készült feljegye-

zésck. (Lásd uo.) A könyvtárosi gyakorlatot meghirdették, s valahogy egy barátommal, aki szintén könyvtár szakos volt, felbuzdultunk, hogy ha már, akkor menjünk Szegedre. Megismertünk egy várost, és a Szegedi Egyetemi Könyvtárat. Ez nagyon jó volt nekem. Bejártam Szegedet, Algyót, a Boszorkány szigetet, megnéztem Juhász Gyula sírját a temetőben, a Felső várost, az Alsó várost, szóval mindent, amit lehetett. Egyrészt. Másrészt a Szegedi Egyetemi Könyvtár anyaga nem volt szegény, tehát ha bármire szükségem volt, könnyen hozzájutottam. Akkor ott egy zord, dogmatikus könyvtárigazgató volt, Szekeres Pál, aki marxista filozófus volt, és korábban kommunista. Rákosival együtt ült a Csillag börtönben. Ez a Szekeres Pál korábban fontos kádernek számított. Az, hogy a Szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója lett, ez már bizonyos fajta lebukás lehetett nála, de a vonalassága sziklaszilárd maradt. A velünk való beszélgetésmódjában is szigorú volt és elvtársi, néha el-elsziszegett halkán néhány olyan mondatot, hogy gyerekek, mint munkásgyerekeknek nektek komolyabbnak kell lennetek, mint a polgároknak. Végül is rokonszenvezett velünk, a Szegedi Egyetemi Könyvtárnak használhattuk a szakszervezeti helyiségét, amelyben lemezjátszó volt, és rengeteg jó lemez. És akkor én ott nagyon sok operát, szimfonikus zenét tudtam hallgatni. Nekem odahaza nem volt lemezjátszóm, csak egy detektoros rádióm, amin persze én hallgattam zenét. A detektoros rádió működésének a feltétele az volt, hogy egy tűvel el kellett találni egy kis kristály meghatározott pontját, s akkor a fülhallgatóban halkán szólt valami hang. Az akkori vezető rádió, a Budapest 1 műsorát fogta ez a detektoros rádió. De ott Szegeden volt lemezjátszó, jó hangzású, rengeteg lemezzel, és a kutya se használta. Mert ki használ egy szakszervezeti kultúrszobát? Valójában nem a dolgozó. A diák. Tehát éltünk a lehetőséggel, és sokat zenéltünk. Sok akkor hallott klasszikus zene él bennem, mindmáig elevenen.

Egy évvel később egy másik gyakorlat a Budapesti Egyetemi Könyvtárban telt. Ott megint óriási szerencsém volt az akkor oda száműzött Bibó Istvánnal. Ismertem a cikkét, amit annak idején írt a Válaszban, szívesen szóba állt velem, elmagyarázta, hogyan kell a decimális rendszert használni. Bibó egy óra alatt megcsinálta a napi normát, minden nyelven, és akkor utána írta a maga jegyzetait. Gerézdi Rabán meg beengedett a kéziratárba, és próbált velem olvastatni, mert ő írásszakértő is volt, nem csak irodalomtörténész. Magyarázta, hogy is vannak ezek a betűk, kódexet is adott a kezembe. Cserébe csak ki kellett vele menni a Fradi-meccsre. Eközben persze dült a Rákosi rendszer. Csak éppen dolgoztak ezek a mesterek.

Azok után, amit eddig elmondtam, minden átláthatatlanul felgyorsult. A művelődésnek, a kultúrálódásnak is van egy önjáró folyamata. Az ember elolvas valamit, abból következik egy második, egy harmadik valami. Aztán a világirodalom, abból is a legfontosabbakat igye-

keztem megismerni. Ennyi a dolognak a szellemi művelődési része.

A másik része, ami szintén nagyon fontos, az a **baráti közösség**. Ezt nagyon szerettem. Nagyon jó barátaim voltak, akikkel nem csak kedveltük egymást, hanem töprengtünk együtt dolgokon, alakítottuk, neveltük egymást. Szerepet játszottak az életemben a különféle mozgalmi típusú közösségek, amelyekről már említést tettem, például ilyen volt a Karinthy színjátszó csoport.

A baráti társaságokban és alkalmakon én nagyon szerettem énekelni. Nem volt különösebben jó hangom, én nem vagyok egy dalos pacsipta, mint Marosán elvtárs volt, én csak szerettem énekelni. Ez is közösségeket jelentett.

Nem említettem még az Édesanyámat, akit most a barátaim miatt hozok szóba. Apám 1943 karácsonyán meghalt. Édesanyám egyszerű, négy elemi végzett asszony volt. Kezdetben cipőfelsőrész-tűzőként dolgozott, a továbbiakban apám mellett volt házmester, segéd-házfelügyelő. Hallatlanul kedves, jó eszű, jó gondolkodású, cleven asszony volt, akit minden barátom szeretett. Kifejezetten szeretett. Imádták hallgatni az ízes beszédét, a történeteit, mindig kaptak egy szelet zsíros kenyeret, szóval egyszerűen majd' azt mondom, hogy gyakran nem is annyira énmiattam jöttek fel, hanem az anyám miatt. Ez persze nekem nagyon jól esett.

A már említett Karinthy színjátszó csoporton kívül természetesen sok barátom volt, akik az életemben fontos szerepet játszottak, a legkülönbözőbb időkben. Egy teljes – mondjuk irodalmias – önéletrajzban említésük, jellemzésük elengedhetetlen lenne. Hasonlóképpen a nem szeretem ismerősöknek is. Itt azonban a szellemi fejlődésemről van szó, tekintettel a könyvre. Ha ebből a szempontból válogatok az emberek között, akkor csak egy szűkebb kör jöhet számba. Ez a „szűkebb kör” valójában nagyon sokféle társadalmi csoportról adott nekem benyomást, tájékozódást. Akiket most felsorolok, akkor diáktársaim, kezdő munkatársaim voltak, de már akkor tarsolyukban hordták a marsallbotot, azaz, amivé végül is váltak, velcm párhuzamosan.

Már elemi iskolás koromban megismertem Krassó Miklós filozófust, aki 1956-ban hóna alatt Marxról írt vaskos kéziratával disszidált, majd az angol újbaloldal egyik ismert alakjává vált, és öccsét, Krassó Györgyöt, aki 1956-ban, majd később, szabadulása után, a demokratikus ellenzék keretében, történelmi szerepet játszott. Ugyancsak elemiben ismertem meg Oltványi Ambrust, a kitűnő irodalom történészt, aki később, az 1970-es években a reform értelmiség egyik animátora volt. Kertész Ákossal pedig, az íróval, nagyon szoros és soká tartó, egymást alakító baráti viszonyba kerültünk egymással.

Gimnáziumban osztálytársam volt a színész Gellei Kornél és Gosztonyi Péter, aki később Svájcban lett jeles magyar történész, valamint Kulcsár István és Heltai András – ismert újságírók.

Barátom lett Litván Gábor karmester, zeneszerző, a Galilei Körben indult sokak által ismert és tisztelt Litván József fia, és a történelmi szerepet játszó Litván György történész öccse.

Egy akorból való barátomnak éreztem a pancsovai születésű szerb-horvát szakértő, szótárszerkesztő Jakab Józsefet, a későbbi önsorsrontó szerkesztő újságíró, hasonlóképpen Dér László történészt, muzeológust.

Főleg az egyetemi években barátaim voltak Csorba Géza művészettörténész, Polonyi Péter, az első olvasáskutató, Vilmon Gyula szerkesztő, Albert Gábor fró, s mindmáig Németh Ferenc költő, újságíró, szerkesztő. (Kovalcsik Józsefhez írott verse nyitja számunkat.)

Meghatározó jó barátom volt – szinte féltestvérem – Marczišovszky János, a későbbi kitűnő pedagógus. (Része van benne, hogy megíródott a levél Kassák Lajosnak.)

Végül szoros jó barátságba keveredtem a sárospataki református világból érkező Kőrösi Józseffel, a Valóság lelkével, szerkesztőjével.

Szólni kellene még természetesen az asszonyokról, akik barátságaimban, útkereséseimben, vívódásaimban, életem során társaim voltak, de ez egy más jellegű, intímebb visszaemlékezés keretében lenne csak elképzelhető.

Barátaim közül sokan „égték el”, azaz haltak meg túlságosan fiatalon, és hárman lettek öngyilkosok. (Erre utalnak az Illyés Gyula *Magyarok* című könyve kapcsán előbukkanó gondolatok. Lásd az Illyés Gyula naplói című írást.)

Én nagyon korán házasodtam meg, egy gyerekkori szerelmet alakítottunk át házassággá, még egyetemisták voltunk mindketten. Feleségem is akkor még egyetemista volt, vegyész szakos. Lakásunk nem volt, hol az anyósom egy szobás lakásában, hol az én anyám egy szobás lakásában volt egy szolonunk. Fiatalon nősültem, kisfiam született, az ösztöndíj ekkor már túlságosan kevésnek bizonyult, pénz kellett. Ismeretség révén sikerült elhelyezkednem a Hadtörténelmi Intézetben. Először a Levéltárba, ahol iratokat rendezgettünk, úgy, hogy közben egyetemre is jártam, de este tízig, tizenegyig visszamentem még iratokat rakogatni. A nappali egyetemi óráimról azért sokszor kénytelen voltam lógni. Ez a történelmi, levéltárosi munka, túl azon, hogy kaptam pénzt is, a dokumentumok értékelése, megismerése szempontjából nagyon hasznos volt. De maga a Levéltár is nagyon érdekes volt, érdekes dolgok kerültek a kezembe. Pl. az 1940-es bányász sztrájk iratai, amit a nyilas párt szervezett. És amit német nyomásra vontak vissza a nyilasok, mert a németek nem látták helyesnek, hogy itt valami bányász sztrájk legyen, mert az már az ő hadi felkészülésüket gátolja. A nyilasok, azok persze a zsidó bánya tulajdonosok ellen szervezték a sztrájkot, a bányászokról meg olyanok voltak a csendőrségi jelentésben, hogy ezek azt mondják, hogy „máma zöld, de ha megéri akkor piros”. Lám, milyen veszélyes ez a bányász sztrájk. Szóval ilyen dolgokba volt módom

este nyolc és tíz között az iratrendezés során beletekinteni. Egy egészen más világ tárult fel, mint amiről az akkori újságok vagy történelem órák szóltak. Tehát egy kicsit a Levéltár, a dokumentum, az iratanyagok tanulmányozásának az értelme, a belőle szerzett információk hallatlan fontossága vált nekem ebben a levéltárosi rakosgató trógermunkában nyilvánvalóvá. Aztán a későbbiekben, amikor könyvtáros lettem, eleinte katalogizáltam, aztán katalogizáltam és szakoztam is, és mivel akkor a könyvtárakban norma rendszer volt, és 34 könyvet kellett feldolgozni egy nap alatt, és én azt kb. 2-3 óra alatt feldolgoztam, a továbbiakban módomban állt az érdekesebb könyvekbe belemélyedni, és olvasni. Eközben eleinte bibliográfiákat készítettem egy kollégámmal. Nagyon érdekes dolgokat csináltam. Például a Hadtörténeti Közlemények című folyóirat három évtizedes anyagának a mutatóját. Készítése közben, ha hadtörténeti szempontból is, de végző fokon a magyar történelem bontakozott ki. Ott lehetett a dolgokat csoportosítani ilyen mutatóba, olyan mutatóba, és hát akkor írtam is, cikkeket is, meg történeti tanulmányokat is. Írtam egy nagy tanulmányt a párizsi kommun fegyveres harcairól, lévén hogy francia szakosként tudtam olvasni francia anyagot hozzá. És egy kollégámmal írtunk tanulmányt *A légi deszant csapatok története a II. világháborúban* címmel. Ezt még a Zrínyi Katonai Akadémián is tanították.

A Hadtörténeti Intézetnek köszönhettem egy baráti kört, ami jelentős volt számomra. Ugyanis a Hadtörténeti Intézetben dolgozott akkor fiatal katonatisztként, de hadtörténészként Benczédi László. Összeismerkedtünk, beszélgettünk, hogy úgy mondjam, ráérezünk egymásra, és akkor Benczédi egyszer azt mondta, hogy menjek el szombat este őhozzájuk. Kiderült, hogy akik közé meghívott, nagyjából egy évfolyamra jártak, nálam egy-két évvel följebb. Ez egy olyan történész társaság volt, amely egyszerre volt baráti kör, önképző kör, szalon. Néha a nőtársakkal együtt, többnyire nélkülük. Ez a társaság minden szombat este összejött, és előrc megbeszéltük, hogy a jövő héten mi lesz a téma, és arra az emberek felkészültek. Persze maga az ülés, a szeánsz minden esetben ezer felé ágazott. Ez nagyon komoly, három éves, mondhatom, hogy önmagunknak kialakított, pótegyetem volt. A baráti kör 1954-56-ig járt össze, 1956 után szétszóródott.

Én már a középiskolában jó történész és irodalmár voltam, de az irodalom jobban érdekelt, ekkor erősödött fel mellé a történelem. Akik ebbe a társaságba tartoztak, később szinte kivétel nélkül mind a magyar tudományos életnek, és/vagy a politikai életnek fontos szereplőjévé váltak. Tehát mindenek előtt Benczédi László, Szűcs Jenő, Puriesz István, Varga János, Vörös Antal, Péter László, és jómagam. Időnként egy-egy alkalomra be-bekapcsolódtak külső meghívottak is. Járt ott Czine Mihály, meg egy erdélyi fiatalember. Nagyon fontos szakasza volt ez az életemnek, a tájékozódásomnak, a kultúráim megszerzésének és kialakításának.

Amikor az egyetemet elvégeztem – addig munkakönyv nélkül dolgoztam a levéltárban –, és már munkakönyveim is lehetett, akkor átkerültem a levéltárból már szabályos státuszba, végzettségemnek megfelelően, a könyvtárba. A Hadtörténeti Intézet könyvtára történetileg a régi tiszti kaszinók, katonai főiskolák könyvtárából, meg a régi Hadtörténeti Intézet könyvtárából összeállított nagyon gazdag könyvtár volt. Egy történeti könyvtára, egy kitűnő kéziratára, és kézikönyvtára is volt, benne nagyon fontos lexikonok, enciklopédiák. Itt is találtam két fontos barátot, Rázsó Gyulát, ő akkor még velem együtt könyvtáros volt, később neves hadtörténésszé vált. És Bernát Istvánt, aki akkor csak úgy bedolgozott ebbe a könyvtárba, hogy legyen valami állása, akkor éppen Goethe-t fordított, a későbbiekben a skandináv nyelvek és a skandináv irodalom leghivatottabb magyarországi ismerője, műfordítója, egyetemi oktatója lett. Akkor is már kiterjedt irodalmi, kulturális kapcsolatai voltak, így az ő révén sokféle információhoz jutottam hozzá. Ez az egész a későbbiekben nyilvánvalóan a hasznomra vált – az ember sorsát a történelmi véletlenek és alkalmak igazítják –, amikor a TIT Történelmi Választmányának lettem a titkára. Addigra már történelmi tanulmányaim, cikkeim, bibliográfiáim jelentek meg, tehát nem voltam a szakmában ismeretlen.

A könyvtárosi, történészi munkámnak köszönhettem, hogy javasolták nekem, legyek TIT-előadó. Elvállaltam. Azt hiszem én voltam a legszorgalmasabb TIT-előadó, az előadásaimnak megírtam a vázlatát, előadások után megírtam az előadás lefolyását, az elhangzott kérdéseket, az arra adott válaszokat, stb. Úgyhogy felfigyeltek rám a TIT-ben. És aztán így kerültem át, ahol is a történelmi választmányának lettem a titkára. Sokféle történésszel ismerkedtem meg történeti konferenciákon. Szerveztem, részt vettem, lépést is tartottam, és mert ezt a munkát is jól végeztem, így lettem társadalomtudományi titkár. Ami együtt járt a többi társadalomtudományban való valamivel szélesebb körű elmélyedéssel, és a Valóságnak, mint a TIT társadalomtudományi folyóiratának szerkesztésében való részvétellel. Csináltam ezt, ahogy akkor lehetett az adott szituációban. Egyrészt, ugye ott volt 1956. Én 1956-ban nem léptem vissza a pártba, azóta se, és ez problémákat okozott, de szemben állt evvel a munkás származás, úgyhogy valahogy ez így elment. Akkor már az ember az egész időszak alatt 1956-ot nem felejtette el. A legminimálisabb reformjелеkre fogékony volt, s ha módja volt, igyekezett elősegíteni. Mindezt felgyorsította az új gazdasági mechanizmus és a vele járó nagyobb lehetőségek. A munka során nagyon sokféle emberrel, problémával és helyzettel ismerkedtem meg. Mert hiszen a TIT-nek – társadalmi egyesület lévén – társadalmi vezetőségei voltak, az apparátus elvileg csak a kiszolgálója volt. Valójában fura helyzet alakult ki, mert a párt a TIT-et agitációs propaganda-szervezetnek tartotta, az értelmiségiek, különösen a természettudományos értelmiségiek pedig, a

maguk több mint száz éves hagyományaként, egy fontos ismeretterjesztő társulatnak. És az újonnan alakult társadalomtudományi részlegek is mércének azért ezt tekintették. A pártközpont pedig az apparátust. De ez egy bonyolult dolog volt, mert magában a pártközpontban is nagyobb befolyása volt néhány embernek, mint az apparátusnak. Hát ez a Kádár-rendszer kibogozhatatlan káderpolitikája, egy párton belül a több irányzat, a különböző csoportok ilyen-olyan helyezkedése, harca, rivalizálása. Ez értelemszerűen lecsapódott az ismeretterjesztő társulatnál is. Én igyekeztem ebben a munkakörben akkor, hogy úgy mondjam, az új gazdasági mechanizmus kibontakozásának az előmunkálatait segíteni, később határozottabban szervezni dolgokat. Ahogy mód nyílt rá, létrehoztuk a szociológiai szakosztályt, a demográfiai szakosztályt. Tomka Miklós, Andorka Rudolf voltak a félmunkaidős apparátusi tagok. Aztán, amikor az új gazdasági mechanizmusnak a Szovjetunió visszafogást parancsolt, megindultak a felső kádercserék. Főleg a 68-as csehszlovákiai helyzet miatt. Elfogta a pártközpontot valamiféle idegesség, hogy egy ilyen értelmiségi társaságban mindenféle tendenciák kibontakozhatnak. És hát ilyenkor kádercserét kell csinálni. Ennek a kádercserének a keretében én a TIT-ből elkerültem, és a Népművelési Intézet kutatási osztályvezetője lettem. Ez mindenesetre szűkebb lehetőségekkel szolgált, de úgy látszik, nem mondtak le rólam teljesen, mert azért az iskolán kívüli felnőtt nevelésben szerzett tapasztalataimra, a Magyar UNESCO Bizottságot segítő munkámra igényt tartottak.

A Népművelési Intézet kutatási osztályán néhányan dolgoztak. Karsai Károly, a Népművelési Értesítő című folyóirat szerkesztője, H. Sas Judit, akit régebben, még az egyetemről ismertem, ahol a marxista tanszék egyik vezetője volt, később a Petőfi Kör aktív tagja. Én a Petőfi Körnek egy érdeklődő, de benne aktív szerepet nem játszó résztvevője voltam. A körbe tartoztak, akiket én korábban már nem szerettem, mert én már az egészben csalódtam, ők meg ekkor még a marxizmusnak a fő micsodái voltak. Mondanom sem kell, nekem nem a marxizmussal volt bajom, hanem a rendszerrel. H. Sas Judit akkor már a kibontakozó szociológiának volt egy figyelemre méltó személyisége, s az intézetbe kerülésemmel el is ment, bár nem én miattam. Rudas János volt még, aki eredendően pszichológus volt. Az intézet vezetőségének ő felelt volna meg kutatási osztályvezetőnek leginkább, de hát álszentség miatt jobb volt, hogyha én voltam ott. Ezért a Rudas engem nem nagyon kedvelt, hozzá kell tennem, hogy nagyon én se kedveltem őt. Ott dolgozott Józsa Péter, akit ugyan korábban nem ismertem, de a baráti körömből sokan igen. Tulajdonképpen még úgy ismerték őt az egyetemen, mint egy filozófia szakos vonalas dogmatikust, de úgy is, mint aki 1956-ban komolyan részt vett a politikai ügyekben, akit ezért később lecsuktak. Amikor odakerültem, még nem volt rehabilitálva, de azért kapott állást az intézetben, és szorgalmasan elkezdett egy bonyolult kul-

túrszociológiai kutatást. Nagyon művelt, értelmes, kedves ember volt, viharebesen összebarátkoztunk – a korábbi ismerősök segítségével is. Az osztályon dolgozott még Szász János ifjúságkutató, és korábban még Heleszta Sándor, de ő megmaradt állandó külső munkatársnak.

Az osztályra került még a felnőttnevelési osztályról a francia-magyar-néprajz szakos Sípos Zsuzsanna, a Györffy Kollégium alapító törzsébe tartozó Sípos Gyula költő felesége. Két matematikus fiuk közül az egyik a Muzsikás együttes, a másik a Kalamajka együttes alapító tagja. Vele összekötött a népdal, a népi mozgalom, a NÉKOSZ szerepét. Ez a kör bővült később Havas Gáborral, aki Kemény Istvánnak volt tanítványa, munkatársa. Kemény Istvánt szintén korábbról ismertem, még amikor vele és Andorka Rudolfal a TIT szociológiai munkáját szerveztük. Tehát nekem Kemény Pista ajánlólevél volt Havashoz, és őt is nagyon hamar meg lehetett szeretni.

A kutatási osztálynak azért én lettem a vezetője, mert a korábbi vezetője, Karsai Károly a minisztérium akkori vezetésével furcsa módon szembe állt. Ami kívülről nézve érthetetlen, mert mindegyik bolsevik volt. De azért utálták egymást, de azért tartottak egymástól, és akkor úgy gondolták, hogy Karsainak elég a Népművelési Intézet Népművelési Értesítő című folyóiratának a szerkesztése. Karsai engem azért nem fogadott ellenszenvvel, mert Karsainak az nem tetszett, aki ideiglenesen lett útána oda kinevezve.

Sípos Zsuzsával és Szász Jánossal állt össze a csapatunk, amikor megkaptuk a feladatot, hogy művelődési otthon felmérést csináljunk. Sípos Zsuzsát én még a TIT-ből ismertem, méghozzá oly módon, hogy a TIT által szervezett különböző rendezvényeken ő képviselte a Népművelési Intézetet. A *Hatvan művelődési ház* kutatásban a kis falu művelődési házatól a nagy megyei művelődési központig mindenféle intézményt vizsgáltunk, annak rendje és módja szerint, kérdőívvel, mélyinterjúval, dokumentumok tanulmányozásával.

1969-ben kezdtünk a kutatásba a minisztérium jóváhagyásával, azzal, hogy megkíséreljük szociológiai módszerekkel felmérni a művelődési otthonok intézményi hálózatát. Akkor még a kutatás zárójelentését a művelődési otthonok igazgatóinak országos konferenciája anyagként akarták tárgyalni.

Megfelelő előkészítés után 1971 márciusában került sor a helyszíni felvételekre. Ezeket a Népművelési Intézet munkatársain kívül hivatásos kérdezőbiztosok, illetve néhány helyi, megyei népművelő végezte. A felvételezők részt vettek az intézmények rendezvényein, foglalkozásain is.

A kutatás 60 különböző művelődési házra terjedt ki, az 1970-ben működő intézmények 1,4%-ára, de az úgynevezett besorolt intézmények 3,13%-ára. A kutatási mintába 302 népművelő került be, közülük 99 volt főhivatású és 203 tiszteletdíjas. Ezen felül kiterjedt 528 vezető állású és értelmiségi munkakörben dolgozó emberre, akik

elvileg ismerhették a művelődési házakat, vagy kapcsolatban voltak velük.

A kutatás szervezését, az eredmények értékelését és közreadását is hárman végeztük, Sipos Zsuzsannával és Szász Jánossal.

A kutatás tapasztalatainak összefoglalásaként jelezniünk kellett a történetiséget is. A kutatás összefoglalása az akkori fogalmazási lehetőségek szerint a következő volt, idézem:

„Miként ítélték meg a vizsgálat által feltárt jelenségek a magyar társadalom változásainak, a közösség és művelődés kölcsönösségének nézőpontjából?

Társadalmunk korábbi szerkezete e társadalom alapvető osztályszerkezetétől egészen a munkahelyi vagy lakóhelyi közösségek szerkezetéig átalakult, beleértve a családi, közösségi kapcsolatokat is. A művelődés a társadalmi közösségekre épül, tőlük kap impulzusokat, illetve visszahat magukra a közösségekre.

A közművelődés minden lényegi problémája mögött ez a kérdés húzódik meg, s a különböző jelenségeket a közösség és a közművelődés kölcsönösségének folytonos újjaszerveződéséből kell megítélnünk.

A művelődés a közösség fenntartásának eszköze. A közösség alkalmat nyújt (tehát a kultúraterjesztés lehetőségeinek értelmében szintén eszköz) a művelődésre, a kulturális értékek átadására. A kulturális tevékenység a közösségi lét fenntartásának kerete és eszköze, a közös élmény, a kollektivitás, a „mi” tudat születésének is kohója.

A tisztázódás útját természetesen komplikálja, hogy nem csupán a közművelődés szervezeti keretei és formái vannak átalakulóban, hanem társadalmunk különféle közösségeinek formája és tartalma is. A gazdasági egységek önállósága, s az ehhez kapcsolódó üzemi demokrácia kibontakozása még a kezdeteknél tart. A helyi tanácsok önállósága most bontakozik ki, a hatáskör anyagi feltételeinek megteremtésével együtt. A település mint közösség, mint társadalmi fórum csak ennek alapján bontakoztathatja ki majd a maga közösségi életét.

A közművelődésnek és ezen belül a művelődési otthon jellegű intézményeknek a szerepét is a kultúra, a közösség és a társadalom szervező funkciójából vezethetjük le, ezért figyelmeztetőek a diszfunkció jelenségei:

- a társadalmi igények kielégítésének szolgálata nélkül, hogy a társadalmi vezetés hatékonyan érvényesülne,
- az esztétikai nevelés és az igénytelen, elhanyagolt környezet közötti ellentmondás,
- az elmélyültebb ismeretszerzést nyújtó kiscsoportos művelődési formák igénye és az ehhez szükséges helyiségek hiánya,
- a szakmai képzést segítő, a korszerű műveltséget és tudományos világnézetet megalapozó természettudományos, ipari és agrárműszaki ismeretterjesztésnek, az iskolai oktatást kiegészítő, továbbfejlesztő szakkörök működtetésének igénye és a szakköri szobák és felszerelések hiánya,
- a művelődéspolitikai által előnyben részesített művé-

szeti alkotások népszerűsítésének igénye, és az igénytelenebb rendezvények szervezésének szükségessége gazdasági kényszerből,

– a népművelő szakmai felkészültsége iránti igény és a munkakör társadalmi megbecsülése közötti ellentmondás,

– ebből fakadóan: a „terep”, az adott közösség alapos ismerete és a nagyarányú fluktuáció közötti ellentmondás – mind megannyi diszfunkcionális, de nem feloldhatatlan ellentmondás.

A művelődési otthonok kulturális funkcióját gátolja, hogy munkájuk nem tud megfelelő közösségi háttérre támaszkodni, mert e háttér bizonytalan, a közösségi és társas élet erőtlensége. Ezért a népművelő, hogy leküzdje e bizonytalanságot, az esetek egy részében megpróbálja magára vállalni – de feladatul is kapja – a különböző társadalmi és tömegszervezetek mozgalmi életének megszervezését. Magára vállalja tehát művelődési intézmény mozgalmi életének megszervezését, mozgalmi alapjainak megteremtését, s így valóságos lehetőségein túlmutatató feladatokat vállal, illetve szükségszerűen vállalni kénytelen. Más esetben viszont, ha a népművelő munkáját szűk „intézményi szemlélet” korlátozza, ez szükségképpen a közösségekkel való kontaktus gyengülését vagy elvesztését okozza, a népművelői munkában a szolgáltató jelleg válik uralkodóvá, és elsorvad a közösségépítő, mozgalmi (politikai-társadalmi) funkció.

E konfliktus egészséges feloldását szocialista társadalmunk demokratizálódásának, s ezzel együtt közösségi jellegének további kibontakozása hozhatja. E folyamat során teremthető meg a népművelői tevékenység tartalmas közösségi kontrollja, amely a valóságos igényekhez, s a belőlük fakadó érdekekhez igazítja azt, bátrabban keresve, kutatva az optimális megoldások lehetőségeit, másrészt a közművelődés is így képes valóban visszahatni az igények formálására és kibontakoztatására.

A művelődési otthonok, klubok a kultúra elsajátítását és alkotva alakítását szolgáló intézmények, s mint ilyenek a társadalmi fejlődés során nem váltak túlhaladottá, funkciójukat nem veszítették el. Sőt feltételezhetjük, hogy az anyagi (és kulturális) javak termelésének magasabb fokát elérő, de az atomizálódott „magányos tömeg” fogyasztói társadalmának elidegenedett kulturális modelljével szembeszegülő szocialista társadalomban fognak igazán kifejlődni.”

A kutatás eredményi és teljes dokumentációja 305 oldalon 1972-ben jelent meg az akkor működő Népművelési Propaganda Iroda kiadásában *Művelődés és közösség. Hatvan művelődési otthon 1970-1971* címmel, 1200 példányban, 76 forintért.

A könyv visszhangja részben jó volt. Értő módon, saját gondolatait is hozzátéve foglalkozott vele Csák Gyula az Élet és Irodalomban, és Ágh István a Valóságban. Ezeket az írásokat tanulságosnak ítélem. (Teljes terjedelemben szerepelnek a lapszámban.) Ismertette, és részleteket közölt belőle a Szociológia című folyóirat. Érdeklődést a-

núsítottak a csehszlovák, a lengyel, a bolgár kollégák, hiszen hasonló problémáik voltak, de természetesen ők sem tudtak mit kezdeni velük. Sajátos módon Franciaországban két közlemény is megjelent: a Les Cahiers de L'animation című folyóirat 1974. decemberi számában Culture populaire et collectivité. Soixante institutions socio-éducatives locales en 1970-1971 címmel, és ugyanabban az évben az Unireg Synchro című kiadványban Culture populaire et collectivité en Hongrie címmel. A francia érdeklődést az magyarázza, hogy korábban a „vasfüggöny” mögül szinte alig jutottak erről a területről érdemi információkhoz.

A könyv sorsa mégis különösen alakult. Havas Ervin a Népszabadságban Holt tárgyak? Hozzászólás egy vitához címmel jelentetett meg egy hosszabb cikket, amelyben azt a megoldást választotta, hogy a könyvről megállapította: nem tartalmaz semmi új felfedezést, ezzel szemben hevesen bírálta Csák Gyula cikkét. Arra sem került sor, hogy az igazgatók országos konferenciáján megtárgyalják, sőt hírek jöttek, hogy az intézet vezetősége fegyelmit fog kapni a könyv megjelentetése miatt.

Amikor a kutatás kezdődött, megindulóban volt a szociológia mint tudomány, az Akadémiának volt szociológiai csoportja, létrejött a Szociológia című folyóirat, és hát a minisztérium is lépést tartott a korrallal, hát ha szociológia, akkor szociológia, a kutatáshoz az intézet kapott pénzt, még egy konferenciát is tervezve hozzá. Igen ám, de közbejött Nyers visszaszorítása, a Fehér Lajos elleni korlátozó támadások, Hegedűs András leváltása, és így tovább. És akkor már ez a 60 művelődési otthon, ami diszfunkcionálisnak van leírva, ez már nem kellett. Igen ám, de akkor már megjelent belőle részlet a Szociológiai Szemlében. És akkor már mégsem lehetett abszolút semmissé tenni. És akkor Vitányi Iván elvállalta, hogy ezt a dolgot méregteleníti. Az intézethez került igazgatónak, s az egyik első tanácskozáson közölte, hogy ez egy szociológiai munka, ami nem jobb és nem rosszabb, mint a többi. Meglepett ez a véleménye, őszintén szólva nem ezt vártam tőle. Utólag még azt is feltételezhetem, hogy ez az eljelentéktelenítő vélemény akár a védelmünket is szolgálta, a fegyelmi kivédése. Mindenesetre nem sokkal később, most már Vitányi Iván vezetésével szerveztek egy újabb kutatást, a budapesti művelődési otthonok 1975. őszi felülvizsgálata címmel. Becenevén ez volt a „kirajzás”. Nem tudom én hány ember járta a művelődési házakat, felmértek, és Vitányinak már meg is jelent a cikke. A művelődési házak egyharmada kitűnő, egyharmada közepesen működik, és egyharmada gyengén. Ez bizony más eredmény volt, mint amire mi jutottunk. Ugye mi ezzel szemben azt mondtuk, hogy az egész, úgy ahogy van, diszfunkcionális. Ez a záró értékelés Havas Ervin cikkére, és természetesen a művelődéspolitikai irányítóinak az álláspontjára rímelt.

A munkámra nem lehetett semmit mondani, de naponta lehetett valami módon bosszantani, így én a kuta-

tási osztályvezetésről lemondtam. Annyit sikerült a korábbi pozícióimból elérni, hogy ott tudtam maradni kutatóként.

Amikor az osztályvezetéséről lemondtam, kaptam egy kétkötetes Adyt. Az egyik kötetébe csak Józsa Péter írta a dedikációt. Hozzá kell tennem, hogy én Józsa ügyeit a magam képességei szerint támogattam. Józsa Péternek a francia kapcsolata egy Jacques Lénard nevű francia szociológus volt, vele közösen terveztek kutatást, s én egy anyag vivő-hozó szerepet vállaltam, ha Párizsba mentem. Ha Jacques Lénard jött ide, találkoztunk. A közös könyvükhöz én írtam előszót. Szóval Józsnak ebben a francia munkájában nekem valamilyen baráti szerepem volt.

Az Ady kötetet azzal a beírással ajándékozta, hogy „Kovalcsik Jóskának igaz barátsággal, köszönettel és születésnapra köszönettel 1969-1976. Józsa Péter.” Még alatta szöveg: „Megemlékezésül fennállásunk ismeretlenedik évfordulója, valamint a konstelláción belül elfoglalt strukturális pozícióid megváltozása alkalmából.” Így szól Józsa tréfás szövege. A másik kötetben pedig: Kovalcsik Jóskának igaz barátsággal, köszönettel és születésnapra köszöntéssel 69-76. A 69-76 az az idő, ami alatt én osztályvezető voltam. Józsa Péter, Szász János, Sipos Zsuzsa, Kiss Sándor, Havas Gábor, S. Nagy Katalin és Ardó Mari. Ez az aláírók névsora, ők voltak a Kutatási Osztályon az én osztályvezetésem végén.

Ez az Ady-kötet nekem természetesen már megvolt. De jól gondolták, hogy én ennek örülök, s akkor én ebből az Ady-kötetből nagyon sokat olvastam. És emlékszem, volt egy vers, amire máig emlékszem, mert nem gondoltam, hogy Adynak valamiféle fogalma egyáltalán lenne Lengyelországról, és ott nyitottam ki egyszer az *Ének a Visztulán* versnél, s benne, hogy „Isten vidám úr a Föld fölött/ Lengyelországot Isten óvja/ Polónia a vidám rabok/ S törött sajkások víg hajója.”

Nagy hatással volt rám. Akkor énnekem már voltak lengyel barátaim, ismerőseim, tudtam, milyenek azok a vidám rabok.

Az Ady-kötetet nem úgy vettem, hogy most én kaptam valamit, de örültem neki, hogy épp ezt vették nekem. Adhattak volna bármit, de az, hogy ezt adták, úgy éreztem, hogy méltónak méltó ajándék. Nagyképűen hangzik.

Kivonultam az épületből, nekikezdtem az intézményrendszer történeti feldolgozásának, és akkor kezdtem *A kultúra csarnokait* írni. Odahaza. Nagy koncentrációval, éjjel-nappal, írtam is, meg gépelttem is, meg újra gépelttem, meg újra írtam, anyagot gyűjtöttem hozzá. Ekkor volt az az élményem, amire már utaltam, hogy miket tudok, micsoda dolgok jutnak az eszembe.

Ténylegesen abba a problémába ütköztem bele, nagyon hamar, hogy a legfontosabb intézmény a művelődési otthon. Akkor már nem kultúrház, hanem művelődési otthon. Megfogadták Kodály valamikori tanácsát, nem kultúr, hanem művelődési. És a problémám az volt, hogy

olvastam ezeket a szövegeket, hogy 49-ben létrehoztuk az első művelődési házat, aztán öt éves tervenként ennyi százat, meg annyi százat, és közben én meg emlékeztem. Hát akkor én meg, hova a fenébe jártam gyerekkoromban? Munkásotthonba. És az mi volt? Ott is volt amatőr színjátszás, ott is volt pantomim mozdulatművészet, voltak kórusok.

Megfordultam más hasonló intézményekben, vallásokban is, meg nem vallásosokban is. Tehát, hogy van ez? S akkor elegendő volt egy kicsit megpiszkálni a dolgot, és kiderült, hogy nem elláttuk a falut művelődési otthonokkal, hanem megszüntettünk rengeteg dolgot. És mondjuk egy nagyobb községben lévő öt-hat szervezet épületéből egyre ráírták, hogy művelődési otthon. Megszűnt a Katolikus kör, a Gazda kör, lett belőle tsz-raktár. Ebbe a problémába beleütközve elkezdtem az egésznek a történetével foglalkozni, és hát így született meg nyolc év munkája eredményeként *A kultúra csarnokai* című munkám, amelyben végül is az bizonyosodik be, hogy külföldön is és Magyarországon is a kulturális tevékenységeknek, színtereknek elkápráztató gazdagsága volt. És persze maradt meg, többek között tőlünk nyugatra, és van meg ma is. És hogy ez a szocializmusnak nevezett képződmény, ez mennyire szegényítő volt. Ez volt az alapvető mondani-valóm a könyvvel: nem igaz, hogy a szocialista kulturális forradalom gazdagította volna a magyar társadalom művelődését. Sokkal inkább leszűkítette, visszaszorította, elszíntelenítette, bürokratizálta. És ezzel szemben próbáltam én ebben a könyvben felmutatni a hasonló intézményeknek az európai jellegét, európai kialakulását, és a magyarországi különböző variációit.

Csak hogy érzékeltessem, mi minden fért bele a könyv történetébe, egyszer, nem is tudom, hol tartottam már *A kultúra csarnokai*-val, amikor eszembe jutott, hogy kislánykorában anyám és társai valami színházat játszottak a néniknek a folyosón. Nem tudtam megállni, hogy be ne írjam a könyvbe. És minden további nélkül belefért.

Az a szöveg, hogy elláttuk az országot kultúrházakkal, aztán később Kodály kifejezésével művelődési házakkal, ez már egyszer megrendült 56-ban, amikor elkezdtek újjászervezni olvasó köröket, és kiderült, hogy az újonnan létrejövő művelődési házak egy jelentős része nem más, mint régi gazdakörök vagy régi levanteotthonok vagy régi katolikus körök épületei, átfestve és kírva rá, hogy művelődési ház. Ezzel látta el pártunk és kormányunk a falut. 56-ban a régi szervezetek felelevenítése – értelemszerűen nagyon hamar – megszűnt, és utána változatlanul jöttek a művelődési házak, mint a szocialista kultúra letéteményesei. Ezért volt fontos, hogy az akkor még létező szociológia eszközeivel a munkát mi elvégeztük.

A könyvre különböző dolgokat mondtak. Hogy „helyre állítottam a Horthy-korszak becsületét”. Állította a fenébe. Annyit mondtam, hogy volt 17 ezer egyesület, de hozzátettem azt is, hogy Zilahy Lajos és Móricz Zsigmond szerint 17 ezer semmi. Hát akkor tessék, ez akkor semmi

vagy nem semmi? Hát nyilván se Zilahy kritikájának, se Móricz kritikájának nem volt teljes mértékben igaza, de az is igaz, hogy sok mindenben igaza volt. Hát én ezeket a mérlegeket annyira, amennyire, próbáltam megvonni igazságosan. Objektivitással mindenképp előtt.

Na, nem minden bonyodalom nélkül, de amikor megjelent, nagy sikere volt. Több folyóiratban, újságban, itt, ott, amott írtak róla kedvező véleményt. Bevették a népművelő képző egyetemen olvasmánynak. Kiválogattak oldalakat belőle, egyéb népművelő anyagok közé, 6-7 oldalt. De hát, azért kötelező vagy ajánlott olvasmány lett. Így a könyvtárakban szétment, igaz, rossz volt a kötése, összefirkálták, igényesebb olvasók ellopták, és én meg bárhova mentem az országban, mindenhol dicsérték, és a három kötetes könyv helyett a két kötetes könyv szerzőjét lelkesen üdvözölték. Ennyit tudok mondani. És bár széles körben jelentek meg róla kedvező ismertetések és bírálatok, nem merem azt mondani, hogy különösebben elementáris hatása volt. De azért az alapgondolata nyilvánvalóvá vált. Az, hogy az élet gazdagabb volt, mint ahogy az éppen funkcióban lévő népművelők idejében.

Nem sokkal később még egy kiadása is készült, 3000 példány összesen. Ez azért sokfelé eljutott, még napjainkban is találkozom a legkülönbözőbb emberekkel, akik megkérdezik, mondd, hogy tudtad ezt a rengeteg tényt összeszedni? Ennél fogva tehát szélesebb volt a hatása, mint ahogy azt én éreztem.

Miközben a könyvet írtam, akikkel egész biztos, hogy megbeszéltem, mindenképp a Sipos Zsuzsa volt, Józsa Péter, amíg élt, és Havas Gábor is. Ennél sokkal szélesebb körben nem. Volt a kutatási osztályon egy Tokaji András nevű zenetörténész, akinek a munkásságát én figyelemre méltónak tartottam, neki adtam a készülő kéziratból, főleg olyan részeket, ami az ő munkáját érintette. Egyébként az intézet munkájával az enyém nem érintkezett.

Raszler volt, egy népművelő, aki szeretett mulatni. Csillaghegyen lakott, részt vett a szabad művelődésben annak idején. Valamiféleképpen Csillaghegyen a társadalomban is mozgott. És nagyon sok emléke, élménye volt, amiket szívesen elmondott nekem, én meg szívesen meghallgattam. Aztán utána ott volt a Kovács Sándor, akivel hamar beszélő viszonyba kerültünk. A könyvtárban jól éreztem magam. Magam is könyvtáros lévén, tudtam az anyagot kezelni.

A könyvről még tudni kell, hogy két nagyon jó lektora volt. Az egyik Körösi József, a Valóság főszerkesztője volt, aki társadalomtudományi vonatkozásban nézte a könyvet. Vörös Károly, a kiváló történész pedig a történettudós precizitását, pontosságát tudta érvényesíteni. Meg kell mondanom, hogy egyik lektoromnak se volt a könyvvel kapcsolatosan kifogása, kisebb észrevételeket tettek, és örültem, hogy nekik tetszik. Büszke vagyok, hogy a lehető legjobban szedtem össze a lektorokat. Tehát a magyar történettudomány legkiválóbbja volt az egyik lektorom, a másik pedig egy nem jelentéktelen sze-

mélyiség. De magát a kész könyvet, odaadtam a Valóság szerkesztőségében a többieknek is, emlékszem, Sükösd azt mondta, ez nagyon jó lesz a fiának. A fia szociológusnak készült. Hogy tényleg jó lett-e neki, én már nem tudom, de erre a mondatra emlékszem.

Nyilvánvaló, hogy egyrészt egy nagyon alapos rendszerkritika, másrészt, indirekt módon, a kulturális intézményeknek a hogyan továbbja. Külföldi, magyarországi példák, múltak, jelen, jövő, tervek, stb. szerepelnek benne.

Eléggé kézenfekvő, hogy a rendszerváltást megelőző olvadás, vagy már több mint olvadás időpontjában én nagyon hamar bekapcsolódtam egy szervezkedésbe, a közalkalmazottak szakszervezetén belül. Szakszervezeti titkár voltam, s amikor megindult egy olyan gondolkodás, részben a szociológusok, részben a jogászok, részben a történészek soraiban, hogy nekünk, mint közalkalmazottaknak nem jó ez a közalkalmazotti szakszervezet, mert semmit nem tesz értünk, akkor én nagyon hamar bekapcsolódtam, és aztán ebből született meg a Tudományos Dolgozók Demokratikus Szakszervezetének az ötlete, és a megszervezése. Na most ez a TDDSZ volt az első olyan szakszervezeti kezdemény, amely a SZOT-on kívül, sőt a SZOT-tal szemben jött létre. Kósáné Kovács Magda a televízióban elmondta, hogy az amerikai imperializmus ügynökei a szakszervezeti sorokban zavart akarnak kelteni. A Pedagógus Szakszervezet termében ezt a néhány alakuló félben lévő szakszervezetet, amibe a miénk is tartozott, megpróbálták kedvességgel, friss pogácsával jó szóra bírni. Hogy hát mégse kívül, mégis belül. A pogácsát egyébként az akkor még fiatal Csintalan Sándor szolgálta fel, mint famulus. De hát nem álltunk kötélnek, a TDDSZ létrejött. Abban az időszakban egy rövid ideig úgy tűnt, mint egy nagyon jelentős változást hordozó szervezet, én lettem a TDDSZ-nek, majd később az alakuló Ligának is az ügyvivője. Viszonylag hamar észleltem, hogy az egész lassan átmegy pártpolitikába, és azon belül olyan elfogult irányokba, hogy ez nekem nem tetszett, és akkor ebből én mégis kimaradtam. Tehát ott álltam egy újrakezdő valaminek az egyik kulcspozíciójában, és nagyon hamar úgy éreztem, hogy ehhez nekem még sincs közöm. Hát hogy csak jelezzem a dolgot, Forgács Pál, akit valahonnan előszedtek mint TDDSZ, majd Liga elnököt, jött haza Amerikából, az AFLCIO kongresszusáról, és akkor azt mondta, hogy gyerekek, az AFLCIO az SZDSZ-t támogatja. Na, most nekem nem volt különösebb bajom az SZDSZ-szel, de ezt azért mégse értettem, hogy miért nem a szakszervezetet támogatja, miért az SZDSZ-t? És akkor itt kezdődött az a dolog, hogy később az SZDSZ olyan lelkesen, rohamosan, neofita módon, dühödten antikommunista lett. Nem a kommunizmust sajnáltam én, csak hiteltelenség éreztem ezt a gyors váltást. És akkor ebben a szituációban nekem mégis csak rokonszenvesebb volt az az alakulófélben lévő MDF, amely legalább azt mondta magáról, hogy ő a „nyugodt erő”. Magát a szlogent ugyan

Franciaországból lopta. És próbálta magát meghatározni, hogy utódja ennek is, annak is, amannak is, többek közt még a népi vonulatnak is. De azért ez a politikai szféra semmilyen szempontból nem hatott rám vonzóan, és akkor próbáltam újjáéleszteni a szabad művelődést. Hát én ott tévedtem ebben, hogy a szabad művelődés ügye 1945 után egyrészt szakított a horthysta népműveléssel, másrészt viszont megpróbált egy demokratikus, ugyanakkor nemzetileg elkötelezett társadalmi kulturális tevékenységet csinálni, igen széles spektrumban, már a résztvevőket illetően. Társelnökei voltak Sík Sándor, meg Karácsony Sándor. A Minisztériumban létrejött egy Szabad Művelődési Ügyosztály, Gombos Ferencsel, aki korábban Bajcsy-Zsilinszkynek volt harcostársa és Varga Domokossal. Ilyen emberek voltak az aktivistái. És ezt a szabad művelődési időszakot, amelyben sok minden történt, alakult például egy Népi Művelődési Intézet Harsányi István vezetésével, Illyés Gyula és Németh László pártfogó segítségével, Keresztúri Dezső kultuszminiszter pártfogó segítségével, és így tovább. Kétségtelen tény, hogy még leginkább a parasztpárthoz és a protestánsokhoz kötődött, de azért ez egy széleskörű mozgalom volt, amelybe beletartozott az akkori munkáspártok, a Szociáldemokrata és a Kommunisták Párt kulturális tevékenysége, ami nem volt jelentéktelen. Nagyon sok amatőr kórus, színjátszó csoport, könyvtár működött ezen a területen. Ezt az egészet a fordulat éve után radikálisan átszervezték. A szabad művelődést teljes mértékben felszámolták. Létrejött a központilag irányított népművelés, és ennek keretében elláttuk a falut művelődési házakkal, ami ugye, már említettem, annyit jelentett, hogy kerestek olyan épületet, ami nem volt romos, ami korábban is hasonló célokat szolgált. Kimeszelték, rátették, hogy művelődési ház. Ez aztán a későbbiekben, ilyen önjáró módon, azért gazdagodott is, és a végén már egy komoly intézményrendszer meg szakma jött létre, meg egyetemi oktatás, tehát megszületett az egésznek a teljes infrastruktúrája. Ezt kellett volna valójában megváltoztatni. És akkor én azt hittem, hogy a rendszerváltás során az igazi jó haladó hagyomány ez a szabad művelődés lenne. Kiderült azonban, hogy csődöt mondott minden kísérletem. Mert hogy próbálkoztam az alakuló pártokkal egy tanácskozást összehívni. Próbálkoztam a TDDSZ-en belül, próbálkoztam a Népművelési Intézet munkáját ilyen irányba szorgalmazni. Nem járt sikerrel sehol. Az urbanusoknak ez túl népies volt, a népiesek pedig akkor már nem népiesek voltak, hanem már kezdtek visszamenni egy kicsit a Horthy-korszakba, az ő számukra tehát ez vagy ismeretlen volt, vagy őket se érdekelt. Egy szűkebb tábor volt az, amelynek a számára ez egyáltalán valamilyen vonzó példakép lehetett, és főleg akkor még sokan nem tudták azt, hogy itt egy hatalmi úrt egy másik hatalmi rendszer fog betölteni, és egy társadalmi berendezkedést egy másik. Itt nem szociális demokrácia vagy pedig valamilyen szociálisan érzékeny ez vagy az fog kialakulni, hanem tulajdonképpen nagyon határozott

ívű és felkészült politikai erők, akkor még nem nyíltan, de egyértelműen a kapitalizmus helyreállításán dolgoztak, élén a korabeli MSZMP-nek a vezető gazdasági gárdájával. Ez egyébként már a Németh-kormány idején a spon-tán privatizáció révén megszerezte a magántőkés befo-lyást. És ebben a szituációban, ha az SZDSZ akkor még vehemensen mindent sztálinistának minősített, az MDF-et az egész ügy úgy, ahogy volt nem érdekelte, plusz ezen felül mindenféle keresztül-kasul, ilyen-olyan csatározá-sok, érdekek voltak. Csoóri Sándor állt Andrásfalvy Ber-talan mögött, de ugyanakkor volt egy rivalizálás Antall és Csoóri között, és így tovább. Én Antall Józsefet még az egyetemről ismertem, évfolyamtársam volt, és András-falvy Bertalan is, de hát ezek az ismeretségek sem vezet-tek később semmire. Akkor felkínálkozott egy új lehetősé-g, hogy létrejön egy új Művelődési Minisztérium, és menjek oda. Én meg akkor gondolkodtam azon, hogy most mit csináljak, a könyvet már befejeztem, most fog-jak egy újabb kutatásba, ugyan melyikbe, és ugyan miért, és ugyanakkor viszont azért voltak elképzeléseim, hátha ebben a Művelődési Minisztériumban lehet valamit kezde-ni. Odamentem. Röviden összefoglalva, négy éves ottlé-tem alatt egy ideig osztályvezető voltam, később a Köz-művelődési Főosztály vezetője. De nem tudtam semmi-lyen értelmes kezdeményezést kibontakoztatni, mert minden energia valójában meglévő értékek valamilyen-fajta változtatva megőrzésére irányult. Példájaként emlí-hetem a révfülöpi értekezletet, ahol már felvetődött az „új süket oroszlanok” színrelépése, amely „süket oroszlá-nok” természetesen nem csak a politikai életben jelent-keztek, hanem értelemszerűen a minisztériumi apparátu-sokban is, itt-ott. (A süket oroszlanok viccig ível az *El-határolódni – de mitől* című írás.) Akkor még sikerült egy olyan tanácsadó testületet létrehozunk, amely valóban tisztességes, megbízható, felkészült emberekből állt, más-részt pedig sikerült nagy-nagy áttételekkel kiharcolni egy viszonylag jelentős összeget a költségvetésből, közműve-lődési pályázatok céljára. Ennek a pályázatnak az elosztá-sát mi demokratikusan, széleskörűen, nagyon sok ember bevonásával, nagyon sokféle zsűri működtetésével, igye-keztünk nagyon igazságosan megszervezni, különösebb panasz nem is volt ellene, csak hát nem szerették. A szo-ciál-liberális baloldal azért nem szerette, mert nem az ő érdemük, vagy térszójuk, a másik oldalt pedig ez nem iga-zán érdekelte. Ugyanakkor viszont ott volt a pénzügyimi-nisztériumi apparátus, amely valójában sértetlenül foly-tatta a Kádár-korszak költségvetési politikáját, és a kultú-ra csak a maradék elven részesült anyagi támogatásban. Akkor a pénzügyminisztériumi taktika az volt, hogy min-dig mindent újabb bizottságokba, újabb vizsgálatokba, újabb mérlegelésbe. Summa-summárum mindig elkészül-tek a költségvetések a maradék-elven. Ez a mechanizmus és felfogás töretlenül élt tovább a Pénzügyminisztérium-ban, ugyanazokkal az emberekkel egyébként, csak a mi-niszter személye változott, de a miniszter is ennek a költ-

ségvetésnek a nagy híve volt, tehát végső fokon ilyen szempontból nem változott az ég világon semmi. Koráb-ban a kádári pártállam keretében volt nyűglődés a több pénzért, aztán az MDF-kormány alatt, és hát én utána a választások előtt elmentem nyugdíjba. Már túl voltam a nyugdíjkorhatáron, közben túl voltam egy szív műtéten, amire a szabadságom alatt került sor, úgy, hogy a minisz-tériumban még csak nem is tudtak róla, kivéve a közvet-len kollégáimat. Tehát még tovább dolgoztam, és noha talán meg tudtam volna őrizni azt a pozíciót, de nem lát-tam az égvilágon semmi értelmét.

Ha tehát summázni akarom a dolgot, hogy hogyan to-vább a könyv után, akkor nagyon sokat dolgoztam, hü-lyébbnél hülyébb feladatokat kellett ellátni. Mert az ap-parátusok mindig kitalálnak teendőket, akkor azok vé-gigfutnak a minisztériumokon, és akkor minden minisz-térium minden osztályának kell hozzá valamit csinálni, és így tovább, és így tovább. Az esetek zömében nagyrészt egyáltalán nem is az én területemen, de nekem is kellett csinálni. Noha mondhatnám azt, hogy András-falvy Ber-civel mi például évfolyamtársak voltunk, én francia sza-kos, ő román szakos, egyazon folyosón, és a kapcsolatunk fennmaradt, de ez a majdnem baráti viszony se járult ah-hoz hozzá, hogy valamit is el tudjak fogadtatni övele.

Nem azért, mert ellenezte, hanem azért, mert mással volt elfoglalva. Nem volt erre a területre se ránézése, se affinitása. Hatalmi harcokat vívtak: lecserélni a Hangle-mezgyártó Vállalat vezetőségét, hogy mi adjuk ki a hang-lemezt, és így tovább, és így tovább. Ebben az egészben a közművelődésnek megint az égvilágon semmi súlya, sze-repe nem volt. Meg voltak elégedve azzal, hogy énram különösebb panaszok nem futnak be, tehát nyilván csi-náljuk a dolgunkat, és akkor oda se figyeltek. Az egyetlen miniszter, aki hajlandó volt a munkánkra egy picit odafigyelni, az a Mádl Ferenc volt. Aztán egy év után már ő is elment, én is elmentem.

Az én időmben lett volna feladat egy új közművelődé-si törvény kidolgozása, ha már a szabad művelődés nem ment, ennek érdekében széleskörű információszerezés, ta-nulmány íratás, megbeszélések folytak, egy komoly kis kötetet is kiadtunk, de amíg én ott voltam, ez a törvény nem született meg. Utána megszületett, de nem igazán az én szájam íze szerint. De akkor én már tényleg távol vol-tam. Akkor már az SZDSZ nem tekintette a dolgot sztá-linistának, mert már ők voltak a Minisztérium, és akkor – hogy mondjam csak – beadták a derekukat az olyan, idé-zőjelbe mondom, népművelési szakmai képviselőnek, meg szempontoknak, törekvéseknek, ami valójában ab-szolút nem segített elő semmit. Pl. képesítés. Egy vacak, gyöngye színvonalú népművelő képzés, az felsőfokú diplo-mát jelent, de ugyanakkor nem ilyen káderállománya kellene, hogy legyen a közművelődésnek. Vonzónak kéne lennie ahhoz, hogy az értelmiség maga lássa meg a maga szerepét ebben a munkában. Itt ezt sok minden gátolta. Gátolta az, hogy a gazdasági, politikai helyzet nem ebbe

az irányba hatolt, az, hogy az egyesületek inkább továbbélők voltak, vagy ha újat létrehozta is, nem voltak kellőképpen hatékonyak, főleg ilyen értelemben nem. A művelődési házak pedig, hát, édes istenem, folytatták a már a Kádár-rendszer végén kialakult gyakorlatot, a díszkóserű táncestekkel, meg a ruhavásárokkal.

Az önkormányzatok egy elég jelentős részének szintén az égvilágon semmi igénye a művelődési házakra nem volt, tehernek érezték, hogy valakinek fizetést kell adni, hogy időnként fűteni kell. Változásnak az számított, hogy most már a Kenyér ünnepe, az Alkotmányünnep helyett Szent István ünnepet rendeztek, ugyanazok a népművelők. Ami viszont kétségtelenül fontos volt, és amit az ember igyekezett segíteni, védeni, az a megnehezedett feltételek mellett is tovább élő, fontos amatőr mozgalmak: a néptánc, a kórus, a bábjátás, stb., amelyek valóban a művelődés szempontjából nagyon fontos értékteremtő tevékenységek. És legalább hadd éljenek tovább. Próbáltuk pályázatokkal segíteni. Igen ám, de a pénzügyminisztérium szépen lassan lefaragta a pályázati összegeket, egyre kevesebbre. A Parlament Kulturális Bizottságában az MDF-es képviselőket a téma nem érdekelte, az SZDSZ képviselők részben a teljes tagadás, részben a túlkompenzálás síkjára helyezkedtek. A lényeg az, hogy valami mást mondjanak. Azt mondtuk, hogy hát alkossunk egy moratóriumot, hogy ne lehessen csak úgy, könnyedén felszámolni ezeket a művelődési intézményeket. Akkor az egyik ezt sztálinista igénynek minősítette, a másik SZDSZ-es képviselő azt mondta, hogy terjesszük ki az útszéli kereszték védelmére is. Ezen közben az MDF-esek elaludtak. Valahogy így volt, Csúrka István meg kiment pisilni. Tehát mi mint minisztériumi főosztály ebben a kulturális bizottságban igazán komoly segítséget nem kaptunk, amikor meg a költségvetési megbeszélés volt, akkor a Pénzügyminisztérium mindent tarolt. A többség minden kérdésben úgy szavazott, ahogy a pénzügyi főosztályvezető mondta.

Még van egy olyan probléma, hogy a rendszerváltás ahelyett hogy egy értelmes művelődési rendszer kialakításával kezdett volna, csak az önkormányzati törvénnyel indult. Az önkormányzati törvényből pedig egyszerűen ezt a témát kifejejtették. Annyit sikerült belevenni, hogy az önkormányzat fenntarthat vagy támogathat közösségi művelődési intézményeket. Ez az egy mondat, amihez se költségvetés, se semmi az égvilágon. Tehát volt, ahol az önkormányzat fenntartotta, volt, ahol nem tartotta, volt, ahol az amúgy is rossz kádrcállomány még rosszabbra cserélődött, volt, ahol az épület kulcsát is elvesztették. Volt, ahol azért jól működött. Hát ez volt.

Tulajdonképpen ez a minisztériumi négy év sok munkával, sok törődéssel járt, és kevés, nagyon kevés eredménnyel. És úgy kaptam a szívűtétet megelőzően az infarktust, hogy volt egy minisztériumi feladatom a Belügyi Szemle számára, hogy írjak egy tanulmányt Az önkormányzatok és a közművelődés címen. És akkor én, a

2000 oldalas könyv után nem tudtam megírni egy 6 oldalas cikket. Mert nem akartam csak rosszat írni, és próbáltam keresni, hogy van-e valahol, valami jó is. És teleaktam az egész lakást újságcikkkel, mert arra még ott, a Minisztériumban is gondot fordítottam, hogy a sajtószemléket rendszerezem, hogy mi van az országban, s ott voltak még a saját országjárásom emlékei, és így tovább. És nem tudtam, jó szívvel nem tudtam megírnia Belügyi Szemlének a cikket. Nagyon akartam pedig, hogy eleget tegyek a Minisztériumnak is, meg az ügynek is, és nem ment. Közben a feleségem és a lányom nyaraltak, én két hétig odahaza voltam, oly módon, hogy nem jártam be dolgozni, ki se léptem a lakásból, csak rakosgattam reménytelenül a papírokat innen oda, onnan amoda, és szívtam a rengeteg cigarettát. Majd megjöttek a feleségemék, nagyon örültem nekik, és egy óra múlva infarktust kaptam. És akkor ezzel elkezdődött, most már a szíves korszakom, annak rendje és módja szerint, infarktussal, szanatóriummal, katéterrel, szívűtéttel, s ez ment tovább a maga útján a pacemakerig, a különböző pitvarfibrillációkig, meg kardioverzióig, meg a rengeteg gyógyszerig.

És mire is térhetnék vissza megint. A *kultúra csarnokaiból* kiderül, hogy Európa-szerte milyen szerteágazóan gazdag intézményrendszer a kulturális. Egy három kötetes könyvről beszélni szinte fölösleges. Én legszívesebben a könyvről megjelent egyik legértőbb bírálat gondolatát idézem fel. (Havas Gábor könyvismertetőjét közöljük lapunkban.) Havas Gábor úgy fogalmazott, hogy felütötte a tárgymutatót, és a tárgymutatóban mi minden volt egymás mellett. Tehát, hogy milyen széleskörű dologról van szó.

Füst Milán mondta, hogy gyerekek, hét évig írtam *A feleségem történetét*, s jön egy marha, és elolvassa hét óra alatt. Hát én még egy évvel többig írtam, s nem tudom, hogy jön-e egy marha, és elolvassa-e egyáltalán. De hát, ha könyvről van szó, az csak önmagáért tud beszélni.

Mátyus Aliz

